

TRABZON'DAKİ İRAN KONSOLOSLUĞU'NUN FAALİYETLERİ (1877-1923)

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Prof. Dr. Şennur Şenel
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
sennur.senel@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9916-1661

Hülya Terzi

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Öğrencisi
Gönderim Tarihi: 02.12.2019 Kabul Tarihi: 20.12.2019
Alıntı: ŞENEL, Şennur, TERZİ, Hülya (2019). "Trabzon'daki İran Konsolosluğu Faaliyetleri (1877-1923)", *AHBV Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (1) 83-95.

ÖZ: Diplomasinin en önemli unsuru olan elçilikler ve bunların yan ve alt kolları olan maslahatgüzarlar ile özellikle ticari konularla ilgili olarak konsolosluklar (şehbenderlikler) devletlerarası/milletlerarası ilişkilerde önemli rol oynamışlardır. Resmi kaynaklara göre Osmanlı devletinin İran'daki ilk daimî büyükelçisi 1835 yılında atanan Esad Efendi'dir. 1849 yılında da Tahran'da ilk Türk büyükelçiliği resmen açılmıştır. Trabzon'da ise 1853 yılında İran konsolosluğunun bulunduğu bilinmektedir. İran'ın gerek Trabzon'da gerekse diğer Osmanlı şehirlerinde açmış olduğu konsolosluklar genel olarak, o bölgede ikamet eden İran tebaasının iş ve ihtiyaçlarını görmek, tüccarların problemlerini çözmek, istihbari faaliyetlerde bulunmak gibi sorumlulukları bulunuyordu. Ancak Trabzon'daki İran konsolosluğunun açılmasındaki temel sebep İran tebaasının ihtiyaçlarını çözmekten ziyade kentin ticari liman olma özelliği itibarıyla ticaret merkezlidir. Makalede, tarihi, coğrafi ve kültürel anlamda birbirine yakın iki komşu devletin, Osmanlı ve İran devletlerinin ilişkilerine, 1878-1923 tarihleri arasında Trabzon'daki İran konsolosluğunun faaliyetleri çerçevesinde arşiv belgelerine dayalı olarak katkı sağlanmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-İran ilişkileri, Trabzon, Osmanlı diplomasi tarihi, konsolosluk (şehbenderlik)

Activities of the Iran Consulate in Trabzon (1877-1923)

ABSTRACT: The embassies, which are the most important elements of diplomacy, and the charge d'affaires and consulates (şehbenderlik) as their subordinates especially in relation to the commercial issues, have played an important role in the international relations. According to the official sources, the first permanent ambassador of the Ottoman State in Iran is Esad Efendi, who was appointed in 1835. It was in 1849 that the first Turkish embassy was officially opened in Tehran. It is known that there was Iranian consulate in Trabzon in 1853. The consulates opened by Iran both in Iran and in the other Ottoman cities usually had such responsibilities as meeting the Iranians' need for work, solving the merchants' problems and conducting intelligent activities in those cities. However, the main reason why the Iranian consulate was opened in Trabzon was the city's state as a commercial one due to its commercial port rather than solving the Iranians' needs. This study is intended to make contribution(s) to the relationships between Ottoman State and Iran as two neighbouring states close to each other in historical, geographical and cultural terms within the framework of archive documents of Iran's consulate in Trabzon between 1878 and 1923.

Key Words: Ottoman-Iranian relations, Trabzon, diplomacy history of Ottoman, consulate.

Giriş

Osmanlı-İran ilişkileri tarih boyunca inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı-İran ilişkileri üç temel faktör etrafında şekillenmiştir: Bunlardan ilki, her iki devletin de egemenliği altına almak için birbirleriyle mücadele ettiği Kafkas ülkeleri; ikincisi Şii mezhebinde ve dolayısıyla İran tarafından kutsallık atfedilen Güney Irak-Acem bölgesi; üçüncüsü ise Osmanlı-İran sınır bölgesi olan Doğu Anadolu'da yaşayan bazı göçebe aşiretlerin yarattığı problemlerdir (Cin, 2007, s.29). İkili ilişkilerin gerilmesi açısından bu üç faktör etkili olurken çok taraflı ilişkiler neticesinde Rusya, Fransa, İngiltere gibi bölge dışı uluslararası güçlerin Osmanlı Devleti veya İran'a yönelik politikaları da iki ülke ilişkilerini etkilemiştir.

Genel anlamda yüzyılın başında iki devletin durumuna bakacak olduğumuzda, 1797'de Ağa Muhammed Han vefat etmiş yerine yeğeni FethAli-Şah (1797-1834) geçmişti. Onun döneminde İran (1805) Osmanlı Devleti ile yaptığı anlaşma maddelerini ihlal etmiş ancak Osmanlı Devleti, Avusturya ve Rusya ile devam eden savaş sebebiyle, İran'la savaştan uzak durmuştur.

1807'de Rusya ile Fransa arasında Tilsit anlaşmasının yapılması ile iki ülke Kafkaslar ve İran üzerinden ilerlemeyi ve İngilizleri Hindistan'dan çıkarmayı kararlaştırmışlardı. İngiltere, İran'la bir anlaşma yaparak Şah'a, Rusya aleyhine harbe girmesi halinde yardım vaatetmiş, FethAli-Şah da Rusya'nın himaye ettiği Ermeni ve Gürcülere cihad ilan etmiş ve bazı başarılar kazanmıştı (1809). Bir süre sonra Rusya'nın İran veliahdı Abbas Mirza'ya, Ermenistan ve Gürcistan'dan vazgeçmesi halinde müşterek ordu ile Erzurum'dan Bağdad'a kadar olan bölgeyi işgal ederek İran'a ilhak etmeyi teklif ettiği görülüyor. Ancak Napolyon tehdidi sebebiyle Rusya, İran'la ilişkilerini dondurmuş, Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşı da antlaşma yaparak sonuçlandırmak zorunda kalmıştır.

1812'de Napolyon tehlikesini atlatan Rusya vakit kaybetmeden İran'a yönelmiş ve 1813 Kafkas seferi ile İran'ı ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Önce 1813 Gülistan Anlaşması, sonra 1826 mağlubiyeti ve 1828 Türkmençay Antlaşması ile İran büyük toprak kayıplarına uğramıştır (Uçarol, 2013, s.181-184). İran'dan sonra Osmanlı Devleti'yle yaptıkları savaşı kazanan Ruslar, Kafkasların büyük kısmına hakim olmuşlardır. Rusya her iki devletle savaşırken, diğer iki devlet birlikte bir ittifak kuramamıştır.

Osmanlı Devleti ise 1774 Küçük Kaynarca sonrasında sürekli Rus ve Avusturya tehdidi altında kaldığı ve mütemadiyen bu devletlerle mücadele ettiği için Doğu meseleleriyle ilgilenememiş, bu meseleler hudut valilerinin inisiyatiflerine bırakılmıştır. Valilerin çoğu da bu konuda başarılı olamadıklarından İran'la olan sınır sorunları devlet için dinmek bilmez sorunlar yumağı haline dönüşmüştür.

Ancak 1820'lere gelindiğinde Osmanlı-İran ilişkilerinin dostane bir hava içinde olduğu görülüyor. 1824 Şubatında Osmanlı elçilik heyeti Tahran'da Sultan II. Mahmud'un dostluk ifade eden mektubunu Şah'a takdim etmiştir. İki devlet arasında "Erzurum Andlaşması" olarak isimlendirilen mutabakata göre hudut ihlallerinin anlaşarak çözülmesi, İranlı hacılara Kerbela, Mekke ve Medine'yi serbestçe ziyaret edebilmeleri, daimi elçiliklerin açılması gibi konular kabul edilmişti.

Ancak II.Mahmud'un saltanatının son yıllarında İran şahı Muhammed, iki devlet arasındaki anlaşmayı ihlal ederek Bağdat cephesinde Osmanlı idaresindeki aşiretlerin meselelerine karışmıştır. İran'ın haksız tutumları iki devleti harbin eşiğine kadar getirmiş ancak Osmanlı Devleti meseleyi büyütme istememiş sulh sağlanmıştır. Fakat bir süre sonra ortaya çıkan yeni hadiseler barışı korumanın mümkün olmadığını göstermiştir. Bu sıradaki Rus-İngiliz rekabeti, İran'a büyük faydalar sağlamıştır. Özellikle Nasireddin Şah zamanı (1848-1897) bu iki devletin rekabetinden en iyi şekilde yararlandığı dönem olmuştur. Bunun ilk örneği, Osmanlı hakimiyet sahası olan Bağdat dahilindeki Basra körfezinde yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti ise Tanzimatın henüz ilan edildiği yıllarda kendisini Avrupa devletlerinin nüfuz mücadelesinin ortasında bulmuştur. Fransa, İngiltere ve nispeten Rusya, Ortadoğu meselelerine dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin iç meselelerine karışırken, gerek beceriksiz valiler gerekse hudut bölgesinde yaşayan konar göçerler, kontrolsüz ve tamamen keyfi davranışlarıyla Rusya ve İngiltere'nin iki devlet ilişkilerine ve hassaten Osmanlı içişlerine müdahale etmelerine sebep olmuşlardır. Bu iki devletin teklifiyle kurulan Dörtlülük Komisyonu, tarafların uzlaşmaz tutumları yüzünden bir sonuca ulaşamamıştır. Osmanlı Devleti'nin iyi niyetli gayretlerine rağmen hatta Ahmet Vefik Efendi başkanlığında sefaret heyeti ziyareti ve Ahmed Vefik Efendi'nin Tahran sefirliği süresindeki gayretleri, iki devlet ilişkilerini normalleştiremediği gibi İran, Rusya'ya meyletmiştir. Bu gelişme İngiltere'yi de Osmanlı Devleti'ne yaklaştırmış ve Rus-İngiliz rekabeti, İran-Osmanlı mücadelesinde saha bulmuştur. Kırım harbi (1854-1856) öncesi oluşan bu kutuplaşma giderek tırmanmıştır. Hatta İran, Azerbaycan'a ordu göndermiş bu da bir anlamda Rusya'yı desteklemek anlamı taşımıştır.

Osmanlı Devleti'nin Bağdat valisi kumandasındaki ordusunu takviye etmesi, İran'ın geri adım atmasına sebep olmuş ve Osmanlı hudutlarında herhangi bir düşmanca harekete girişmeyeceğine dair teminat vermek zorunda kalmıştır. Bu arada İran, Herat meselesi sebebiyle İngilizlerle, Osmanlı Devleti de Kırım harbi sebebiyle Rusya ile mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti Kırım harbinden galip çıkarken, İran, Herat meselesinden mağlup olarak çıkmıştır. Osmanlı-İran ilişkileri yeniden gergin bir safhaya girmiştir.

İran'ın yapılmış anlaşmalara riayet etmemesi hatta ihlalleri, 1847 Erzurum Anlaşmasına rağmen kutsal yerlerdeki faaliyetleri ve sınır boylarındaki kabileler üzerindeki menfi etkisi Osmanlı Devleti'ni birtakım zecri tedbirler almaya zorlamıştır¹. Aldığı kararlarla Osmanlı Devleti, Şiîler için önemli bir yer olan Irak-ı Arap bölgesini tam bir disiplin ve otoritesi altına aldığı anda Şiîler için mukaddes addedilen bu yerlerde İranlıların rahatça hareket edemeyeceklerini düşünen İran hükümeti bu kararlardan hiç memnun olmamıştır. İran hükümeti, Osmanlı hükümetinin bu kararlarını kabul ederse, memleket dahilindeki nüfuzunun sarsılacağını, bundan istifade eden İslâm topluluğunun birbirine gireceğini düşünerek Şiîlerin kendi devletlerine karşı isyan etmelerinden endişe duymuştu. Fakat çok geçmeden İran hükümetinin endişelerinin yersiz olduğu anlaşmıştır. Buna rağmen İran hükümeti meseleyi kurcalamaya devam ederek Osmanlı hükümetinden aldığı kararları değiştirmesini istemiştir.

Bütün bunlar olurken İran'ın iç işlerinde de sıkıntılar devam etmiştir. İran şahı Nasireddin'in şehzadesi Abbas Mirza ile arası açılmış hatta şehzadeyi öldürtmeye kalkışmış ancak İngiliz elçisinin yardımıyla şehzade ölümden kurtarılmıştır. Bu arada İngiltere'nin yönlendirmesiyle Osmanlı Devleti Abbas Mirza'nın Irak-ı Arap'da ikametini sağladığı gibi onun önce Bağdad'a gitmesi ve ardından İstanbul'a geçmesi İran-Osmanlı ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bağdad valisi Midhat Paşa'nın gayretleriyle Abbas Mirza'nın İran'a dönmesi sağlanarak İran'la ilişkilerin düzelmesi mümkün olmuştur.

Osmanlı Devleti ile ilişkilerin düzeldiği 1870'de İran'da ortaya çıkan veba salgınında Nasireddinşah da hastalanmıştır. Şah iyileştikten sonra Şiîler için kutsal yerler olan Necef ve Kerbela'daki imamların kabirlerini ziyaret etmek istemiş Osmanlı Devleti kendi hakimiyet sahasında olabilecek bazı sıkıntılara rağmen Şah'a bu izni vermiştir. Şah da İran sefiri aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin bu müsaadesinden ve anlayışından dolayı tarifsiz memnuniyet duyduğunu belirtmiştir. Daha sonra Bağdad'a ulaştığında da Sultan Abdülaziz'e bir telgraf göndererek kendisine gösterilen misafirlikten duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Şahın 22 gün süren bu ziyaretleri sonrasında Bağdad valisi Midhat Paşa'nın talebiyle İran'la Osmanlı Devleti arasında zaman zaman ihtilaflara sebep olan meseleler hakkında görüşme talebi şah tarafından kabul edilmiş ve yapılan müzakereler sonrasında taraflar arasında Ocak 1871'de bir andlaşma imzalanmıştır.

"Böylece İran Şahı'nın Bağdat ve etrafındaki kutsal yerleri ziyareti ve bu ziyaret sonunda yapılan andlaşma iki devlet arasındaki münasebetlerin dostane bir havaya girmesine yol açmıştır. İki Müslüman devlet arasındaki bu dostluk havası, iki sene sonra Şah'ın çıktığı Avrupa gezisinden dönerken İstanbul'a uğraması ile daha da güçlenmiştir. Nitekim, 4 Cemaziyelahir 1290 (1873) tarihli İstanbul'daki Basiret Gazetesi, iki Müslüman devlet arasındaki dostluğun geliştirilmesi ve işbirliğinin ehemmiyetine temas ederek şunları yazmıştır *"Hem hudut olmamız, keza İslâm cemaatından bulunmamız sebebiyle Devlet-i Aliyye ile İran Devlet-i Fahimesi'nin daima ittifak ve ittihad üzere bulunmaları gereklidir. Çünkü hududların bitişik olması, menfaat birliğini, o da ittihad ve ittifakı gerektirmektedir, bu sebeplerin birincisidir..."*(Saray, 2006, s.89). Şah Nasireddin'in İstanbul'da bir hafta kadar kalması, Sultan

¹ Osmanlı hükümetinin aldığı bu tedbirlere göre: a) Şiîler için kutsal addedilen Kerbela, Necef vb. gibi yerleri ziyarete gelen İranlılar ile Osmanlı vatandaşları arasında meydana gelen anlaşmazlıkları Türk mahke meleri hallededecekti, b) Osmanlı kanunlarına göre, arazi alım-satımı veya vakfedilmesi sadece Osmanlı tebaasına ait bir hak- tır. Bu hak İran tebaasına verilemez, c) İranlı ziyaretçilerin geliş-gidişleri diğerleri gibi olacak, yanlarında ticaret malı olmadığı zaman onlardan gümrük vergisi alınmayacak. d) Şehir içindeki büyük medreselerin etrafında Şiî cenazelerinin gömülmesinde yer durumu göz önüne alınarak ücret alınacak. Eğer defin yeri belediyelerin gösterdiği yerler ise, o zaman Şiî cenazelerinden mezar ücreti alınmayacaktı.

Abdülaziz ve Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa ile yaptığı görüşmeler neticesinde, Türk-İran dostluğunun daha da gelişmesini sağlamıştır. Ne var ki, Osmanlı Devleti ile İran arasında, Şah Nasireddin'in Bağdad ve İstanbul'u ziyaret etmesi ile geliştirilen dostluk "93 Harbi" olarak bilinen 1877-1878 Türk-Rus Harbi öncesinde Rusların yaptığı propagandalar neticesinde meydana gelen olaylar yüzünden gergin bir havaya girmiştir.²

II. Abdulhamid döneminde ise Osmanlı-İran ilişkileri İslam birliği siyasetinin benimsenmesinden dolayı gerilmiştir. Dini ve siyasi sebeplerle bu fikre şiddetle karşı çıkan İran, İslam birliği içinde İranlıların erimesinden endişe etmiş; Şah Nasireddin, İngiltere ve Rusya'nın kendisine verdiği destekle 1870-1890 döneminde Osmanlı aleyhinde siyaseti benimsemiştir.³ Ancak 19 Aralık 1895'te İran şahına suikast düzenlemiş ve şah öldürülmüştür.

Nasireddin-şah'ın öldürülmesinden sonra tahta çıkan oğlu Muzafferredin (1896-1906) İran için hayal kırıklığı olduğu gibi Rusya'dan borç alması, İran politikalarını bambaşka bir evreye çevirmiştir⁴. Aynı yıl Şah'ın ölmesi üzerine tahta geçen oğlu Muhammed Ali parlamentoyu kapatıp istibdat idaresini egemen kılmak istemiş ancak ülke hızla anarşiye

² Rusların uzun zamandır kışkırttığı Ermeniler ile Doğu Anadolu'daki Türkler arasında yaygın halde bulunan Nakşibendilik tarikatı ve bu tarikatın başında bulunan şeyhler, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki dostane havayı bozarak hasmane hareketlerin gelişmesine sebep olmuştur". Bkz. Mehmet Saray, aynı yer.

Ayrıca Nakşibendi Tarikatı şeyhlerinin faaliyetleri, 19.yüzyılda Osmanlı-İran gerginlikleri arasında ayrıca değerlendirilmelidir. Bilhassa Van ve civarında meskûn bulunan şeyhlere hem İran hem Osmanlı Devleti müsamaha göstermiş ve imkân sağlamışlardır. Bir süre sonra müridlerin sayısı ve itibarı artmış olan bu tarikat, Şeyh Ubeydullah döneminde iki devlet arasında sorun teşkil etmiştir. Bilhassa vergi verme meselesi yüzünden çıkan hadiselerde Osmanlı Devleti'nin Nakşibendilerden yana bir tavır takınması İranla ilişkileri gerginleştirdiği gibi bir süre sonra İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmaları ve destekleri ile Şeyh Ubeydullah, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlere hatta bağımsız bir devlet kurmaya dahi kalkışmıştır. Şeyh, Osmanlı Devleti'nin üzerine kuvvet göndermesi üzerine İran'a sığınmak istemiş ancak İran şahı hem şeyhin daha önceki asi davranışlarından ve verdiği güvensizlikten hem de Osmanlı Devleti ile arasının bozulmasını istemediğinden himaye etmemiştir. Fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ve İngiltere'nin de duruma müdahalesi ile destek bulan Şeyh Ubeydullah'ın şiilere ve müslümanlara zulm ve katliam yapması üzerine Nasireddin-şah, şeyh üzerine ordu göndermiştir. Bütün bu yaşananlar üzerine İngiltere, Osmanlı ve İran toprakları üzerinde yeni bir devlet kurduramayacağını anladığından şeyhe verdiği desteği çekmiştir. Bkz. Abdulcebbar Kavak, "Kaçar Hanedanı Döneminde(1795-1925) İran'da İrşad Faaliyeti Yürüten Nakşibendi Halidi Şeyhleri", *Şırnak Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, C.6, S.12, 2015, s.78.

³ 1876-1877 Osmanlı-Rus savaşında Osmanlı Devleti'nin mağlup olduğu tarihlerde İran bunu bir fırsat olarak değerlendirmiş ve Bağdad vilayeti dâhilinde Osmanlı Devleti'nin yeterli ödenek gönderemediği yerlerde camiler inşa ettirmiş veya yıkık olanları tamir ettirerek halkın teveccüh ve sempatisini kazanmıştır. İran'ın bu politika ve uygulamalarına karşı Osmanlı Devleti de Ahmet Cevdet Paşanın tavsiyeleri doğrultusunda büyük emek vererek ve ciddi miktarda maddi masrafı karşılayarak, Şiiiler gibi Sünniler tarafından da büyük saygı gösterilen ve Kubbe-i Ehl-i Beyt denilen mezarların tamirleri, altından ve gümüşten yapılmış hediyelerle süslenmesi, bölge halkının bilgisinin artırılması, uygun kişilerin dini ilim tahsil etmelerinin sağlanması, şii müctehid ve âlimlerle yakından ilgilenilmesi, okulların açılması ve sayılarının/niteliklerinin artırılması, gezici öğretmenlerin gönderilmesi, bölgenin ekonomik durumunun iyileştirilmesi gibi faaliyetler yürütülmüş ve müspet sonuçlar alınmıştır: Bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, İrade, Dahiliye, Nr. 96880; T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, İrade, Dahiliye, Nr. 1318."Mezheb-i Şiî'ye mensub bazı memleket sekencesinin tashih-i itikadlarına dair Sadrazam Kamil Paşa'nın arz tezkiresi"; keza Bkz. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi, İrade, Dahiliye, Nr. 96880; T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, İrade, Dahiliye, Nr. 1318. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra İran-Osmanlı arasında hassas durumda olan bu bölgelerdeki politikalar akamete uğramış ve o zamana kadar yapılanlar da heba olmuştur. "İran'ın Şiî propagandistleri olan "Ahund"lar Osmanlı Devleti'nin bölge üzerindeki politikalarını takip etmemesinden istifade ederek yeniden faaliyete geçmişlerdir. Kalabalık bir Şiî topluluğunun yaşadığı Bağdad vilayetindeki bu yeni gelişmeler halkın yeniden İran'a meyletmesine ve bu önemli hadisenin günümüze kadar sürmesine sebep olmuştur" Bkz. Mehmet Saray, yuk. a.g.e., s. 101.

⁴ Şahın istibdat idaresine rağmen aydınlar ve ulema arasında başlayan meşruti idare talebi bütün engelleme türünden tedbirlerle rağmen başarıya ulaşmıştır (1906).

Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:20, Sayı:32 Ankara, 2002, s.143-161.

sürüklenmiştir. Öte yandan Rusya ve İngiltere, İran üzerindeki nüfuz mücadelelerine bir anlaşmayla son vermişlerdir⁵.

Bu arada Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyetin yeniden ilanı (1908), ayrılıkçı hareketler, İttihad Terakki Fırkası'nın yönetimde etkin olmaya başlaması, savaşlar silsilesi Osmanlı Devleti'ni tarihinin en zor mücadelesinin içine çekmiştir.⁶

Trabzon'daki İran Konsolosluğu, Tarihi ve Önemi

Daimi elçiliklerin açılması 18. yüzyılın sonlarına rastlamakla birlikte Osmanlı Devleti bu tarihe kadar diğer devletlerle ilişkilerini duruma göre yaptığı görevlendirmelerle yürütmüştür⁷. Bu sisteme "Ad-hoc" sistemi denilmekte olup daimi elçiliklere geçiş görece dalgalı bir süreçte gerçekleşmiştir. Ancak başta Avrupa devletleri olmak üzere siyasi, askeri, iktisadi gelişmelerin, Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanını tehdit niteliği taşıdığı anlaşıldığında, Osmanlı'yı çevreleyen dış dünyanın siyasi ve askeri gelişmelerinden zamanında haberdar olunması gerekçesi ile muhtelif devletlerde daimi elçilikler açılmaya başlanmıştır.

Konunun Osmanlı-İran ilişkileri bağlamındaki gelişimine baktığımızda (ki, yukarıda yüzyılın tamamında iki devlet arasındaki ana meseleler kısaca anlatıldığı üzere) 31 Mayıs 1847 tarihinde iki devlet arasında imzalanan Erzurum Antlaşması'na göre iki devlet arasında yapılacak ticareti düzenleyecek, gümrük hukuku ve ticari işleri yürütecek şehbenderlikler açılmasına karar verilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti İran'ın konsolosluklar açmasına müsaade etmekte, İran da sınırları dâhilinde uygun yerlerde Osmanlı Devleti'nin şehbenderlikler açabileceğini kabul etmektedir. Anlaşmadan yaklaşık bir yıl sonra İran, Osmanlı Devleti'ne resmi müracaatla Osmanlı ülkesinde şehbenderlikler açma talebinde bulunmuştur.

Bu antlaşmadan yaklaşık iki yıl sonra resmi kaynaklara göre 1849 yılında Tahran'da ilk Türk büyükelçiliği açılmıştır (Çavdar-Mamak, 2017, s.51). Ancak İstanbul'da İran elçisinin bu tarihten çok daha önce bulunduğu dair veriler bulunmaktadır.

Trabzon'daki İran konsolosluğuna baktığımızda ise ilk olarak ne zaman açıldığına dair bir bilgiye rastlamadık. Ancak 1853 yılında konsolosluğun burada bulunduğunu ilgili belgelerden öğrenmekteyiz (Akdemir, 2017, s.42). İran'ın gerek Trabzon'da gerek diğer Osmanlı şehirlerinde açmış olduğu konsoloslukların genel olarak, o bölgede ikamet eden İran halkının iş ve ihtiyaçlarının görülmesi⁸, tüccarların problemlerinin çözülmesi, istihbarat faaliyetleri gibi geniş yelpazede etkinlik alanları bulunmakta idi. Ancak Trabzon'daki İran konsolosluğunun açılmasındaki temel sebep yukarıda da işaret ettiğimiz üzere ticaret odaklıdır. Nitekim İstanbul'daki "İran Sefaret Defteri"ne atıfla edinilen bilgilere göre Hacı Şeyh Muhsin Han Münümlük'ün sefirliği(1873-1890) döneminde Anadolu'da bulunan ve oturma izni alan İranlıların sayısı yaklaşık 10.800 olup bunlardan Trabzon vilayetinde mukim İranlıların sayısı 270 olarak belirtilmektedir. Bu rakam 1919'da 95'e düşmüştür (Han, 2006, 77-79). Anlaşılmaktadır ki, Trabzon'da ikamet eden İran tebaası fazla olmamasına rağmen konsolosluğun bu şehirde açıl-

⁵ 19. yüzyılda Osmanlı-İran ilişkileri ile ilgili bu kısım Şennur Şenel, "Başlangıçtan 20.Yüzyıla Osmanlı-İran İlişkileri", *Denge*, 2015, adlı makaleden iktibas edilmiştir.

⁶ 18.yüzyılın sonları 19.yüzyılın başlarında büyük küçük Azerbaycan hanlıklarını kolayca işgal eden Ruslar Gence önderinde şiddetli bir mukavemetle karşılaşmışlardı. Gence hanı Cevat Bey, şehri uzun süre kahramanca korumuş fakat şehit düşmüştü. O yüzden Gence merkez seçilmiştir. Nuri Paşa kumandasında Osmanlı ordusu Bakü'ye girerek Azerbaycan kurtulmuştur. İran, Türkistan ve Afganistan müslümanlarının da kurtulması amaçlanmıştı.

⁷ Osmanlı Devleti'nin kendi devlet sistemi içinde daimi elçiliklerin açılması 18.yüzyılın sonlarında gerçekleşmişse de bu sistemin temeli İtalyan şehir devletlerine uzanmaktadır Nitekim belgelerle ispatlanabilen ilk daimi elçilik Milano dükü Francesco Sforza tarafından 1455 yılında Cenova'da kurulmuştur. 1815 tarihli Viyana Kongresi'nde diplomatik hizmet ve ülkelerin temsilcilikleri konusunda ortak hiyerarşi ve standart ortaya konulmuş ve bu çerçevede diplomatik hiyerarşi dört kademeli olarak büyükelçilikler, fevkalade murahhas orta elçilikler, mukim elçiler ve maslahatgüzarlar olarak belirlenmiş olup devletlerarası ilişkilerin seyrinde önemli rol oynamışlardır.

⁸ İran'ın başta İstanbul olmak üzere farklı şehirlerde açmış olduğu hastane, mektep, mezarlık satın alınması, Muharrem törenlerinin organizasyonu gibi konularda detaylı bilgi için Han Melik Sasani, *Fars Gözüyle Osmanlı - Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir -* (Tercüme: Hakkı Uygur), İstanbul, Klasik Yayınları, 2006, s-73-86.

masının temel nedeni bir liman şehri olan Trabzon'da ticaret yapacak İranlıların işlerinin kolaylaştırılması olmalıdır⁹. Zaten makalemizin konusu çerçevesinde 1878-1923 tarihleri arasındaki ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde İran konsolosluğunun mesai harcadığı ağırlıklı konunun ticaretle ilgili olduğu görülmektedir.

a. Ticari Faaliyetler

Trabzon, stratejik açıdan önemli coğrafi konumuyla İran'ın Batı ile ticaretini gerçekleştirdiği liman kenti özelliği taşımaktadır. 19. yüzyılda Trabzon limanı Osmanlı Devleti'nin en önemli beş limanından biri konumundaydı. Dolayısıyla sadece İran'ın değil birçok Avrupa ülkesinin konsolosluğunun bulunduğu şehirdi. Nitekim günümüzde dahi Trabzon'da etkin olarak konsolosluk faaliyetlerinde bulunan iki ülkeden biri İran diğeri de Rusya'dır.

Trabzon limanı 19. yüzyılda Osmanlı ticaretine katkı sağlayan Anadolu'daki önemli limanlardan biriydi. Özellikle İngiltere ile kayda değer ticaret hacmine sahip olan Osmanlı Devleti verdiği tavizler ve farklı ülkelerle imzaladığı ticaret anlaşmalarıyla ticaret hacmini Osmanlı aleyhine yönlendirmiştir. 19. yüzyılın başından beri deniz ulaşımında buharlı gemilerin Avrupa ve ABD'de kullanıma başlanması liman kentlerinin önemini daha da artırmıştır. Trabzon limanına giriş yapan buharlı gemilerin sayısı 1858-1890 yılları arasında yaklaşık üç kat artış göstermiştir (Baskıcı, 2012, s.38-39).¹⁰

19. yüzyılın ilk yarısında İran ticaretinin %80'i İngiltere'nin elindeydi. Bu nedenle Rusya'nın İran'la yapacağı her türlü anlaşma İngiltere'yi de etkilemekteydi. Rusya'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında Kafkaslar'da (Poti-Tiflis) demiryolu inşa etmesi sonrasında Osmanlı Devleti'nin Gümüşhane-Bayburt-Erzurum-Beyazıt-İran arasında şose yol yapması İngiltere tarafından destekleniyordu. Rusya'nın şose ve demiryolu inşasına ağırlık vermesi, malların sigortalanması dahil tüccarların yol, can ve mal güvenliğini sağlaması, gümrük vergilerinde İranlı tüccarlara indirim yapması, yol ve liman altyapısını iyileştirmesine ticaret rotasının Rusya topraklarına geçmesine, İran-Osmanlı ticaretinin ise azalmasına yol açıyordu. Bu sadece İran ticareti için değil Avrupa'dan Hindistan'a yapılan ticaretin de Rusya topraklarına kaymasını beraberinde getirmekteydi. Nitekim Kırım Savaşı sonrasında (1853-1856) İngiltere, ticari mallarını İran ve Hindistan'a Rusya üzerinden nakletmiştir (Daei, 2013, s.31-33).

1856 Paris Antlaşmasıyla birlikte boğazların tüm ülkelerin ticaret gemilerine açılmasıyla Trabzon, özellikle Rusya ve İngiltere için önemli bir liman haline gelmiştir. Yukarıda da işaret ettiğimiz üzere, Trabzon limanı, İran'ın Avrupa ile ticaretini sağlayan ve Tebriz'den başlayıp Trabzon ile devam eden güzergahının Avrupa'ya açılan kapısıydı. İngiltere, İran'dan almak istediği ipek ve diğer malları Trabzon limanı üzerinden alırken, doğudaki pazarlarına da Trabzon limanı üzerinden ihracat yapıyordu. Tahran ve Tebriz'den batıya ihraç edilen İran ipeği, kurutulmuş meyve, tütün ve halı gibi ürünler Trabzon limanı vasıtasıyla ulaştırılıyordu. Ayrıca İngiltere'nin kolonilerine, çay, şeker, dokuma kumaşı gibi ürünleri Trabzon limanı üzerinden ulaştırdığı bilinmektedir. Bu durum Trabzon limanının önemini artırırken, İran-Trabzon ticaretinin de canlanmasını sağlamaktaydı. Ancak Akdeniz ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayan Süveyş Kanalı'nın açılması ve Rusya'nın alternatif bir güzergâh olarak Poti-Tiflis arasında demiryolu

⁹ Şennur Şenel, "Osmanlılarda Ticaret Anlayışı Ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı", TÜRKLER 10, s.. 736-744. Sultan II. Mahmud devrinde ticaret iki kısma ayrılarak Müslüman tüccarlara *Hayriye Tüccarı*, gayrimüslim tüccarlara ise *Avrupa tüccarı* denilmeye başlanmıştır. Hayriye tüccarları arasından seçilen görevli memura *şehbender* unvanı verilmiştir. Bu tabir sonraları *konsolos* kavramının karşılığı olarak, yabancı memleketlerde Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini korumakla görevli memurun unvanı olarak kullanılmıştır. Osmanlıda 1908'den sonra kullanılmayan şehbender kavramı, kullanıldığı dönemlerde başşehbender, şehbender, şehbender vekili ve şehbenderlik memuru olarak dört sınıfa ayrılmıştı. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Lügati*, C. III, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1993, s. 316.

¹⁰ Murat Baskıcı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 67, No. 3, 2012, s. 38-39. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/1740/18458.pdf> Erişim Tarihi: 17.12.2019, 15.30.

inşa etmesi ve bunu 1872 yılında İran'a kadar uzatması nispeten Trabzon limanının ekonomik ve stratejik önemini azaltmıştır.

Buharlı gemilerin artmasıyla birlikte 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Trabzon limanına giren buharlı gemi sayısında ve tonajında ciddi artışlar yaşanmıştır. Buharlı gemilerle Trabzon limanına giren malların tonajı 1867 yılında %89, 1880 yılında %98, 1900 yılında ise %93 civarındaydı. 1913 yılına gelindiğinde ise buharlı gemilerle getirilen ürünler, limana giren toplam yükün %97.33'ünü oluştururken, buharlı gemilerin sayısı sadece %2.67 oranındaydı. Bu rakamlar Trabzon limanına giren büyük yelkenlilerin yerini buharlı gemilere bıraktığını göstermektedir. Limana giren yelkenlilerin de tonajı az küçük yelkenliler olduğu aşağıdaki tablodan anlaşılmaktadır (Baskıcı, 2012, s.39-40).

Trabzon limanı buharlı ve yelkenli gemi trafiği¹¹

Yıl	Giren Gemi	Buharlı	Yelkenli	Buharlı Tonaj	Yelkenli Tonaj	Toplam Tonaj	Buharlı Oran	Yelkenli Oran	Buharlı Tonaj oranı	Yelkenli Tonaj Oranı
1875	5.242	315	9	231.836	2.504	234.340	%6,01	%0,17	%98,93	%1,07
1880	6.885	406	21	376.790	5.006	381.796	%5,90	%0,31	%98,69	%1,31
1885	6.370	448	5.922	449.000	36.322	485.322	%7,03	%92,97	%92,52	%7,48
1890	9.530	517	9.013	530.170	63.266	593.436	%5,42	%94,58	%89,34	%10,66
1895	9.003	515	8.488	572.027	44.783	616.810	%5,72	%94,28	%92,74	%7,26
1900	7.096	487	6.609	522.017	35.810	557.827	%6,86	%93,14	%93,58	%6,42
1905	8.081	602	7.479	629.823	37.446	667.269	%7,45	%92,55	%94,39	%5,61
1910	7.364	975	6.389	1.186.241	29.571	1.215.812	%13,24	%86,76	%97,57	%2,43
1912	6.497	775	5.722	1.072.980	25.149	1.098.129	%11,93	%88,07	%97,71	%2,29
1913	5.927	643	5.284	1.004.241	27.577	1.031.818	%10,85	%89,15	%97,33	%2,67

İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Yunanistan ve Osmanlı şirketleri Trabzon limanından buharlı gemilerle düzenli seferler organize etmekte, 19.yüzyıl sonunda ve 20.yüzyıl başında İran da Trabzon limanı üzerinden Avrupa ülkelerine ihracat ve ithalat yapmaktaydı.

¹¹ Tablo, Murat Baskıcı'nın yukarıda işaret edilen ve "XIX.yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş" isimli makalesinden alınmıştır.

İran'ın 1860-1909 yılları arasında Avrupa ülkelerinden yaptığı ithalat her zaman ihracatından çok daha fazla olmuştur (Baskıcı, 2012, s.40 vd.). Özellikle Karadeniz'in 19.yüzyılın başında yabancı ticaret gemilerine açılmasıyla birlikte İran transit ticareti Trabzon limanından yapılmaya, Trabzon limanı İran-Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmeye başlamıştır. Avrupa ürünleri Trabzon limanı üzerinden hem iç pazar olan Anadolu'ya hem de Tahran ve Tebriz yolu üzerinden İran pazarlarına ulaştırılıyordu. Aynı şekilde Doğu Anadolu ve İran'ın Avrupa'ya ihracatı da Trabzon limanından sağlanıyordu. 1870'lerden sonra Tiflis-Batum demiryolunun faaliyete geçmesiyle birlikte Trabzon limanının İran ihracatı için daha az kullanılmasına yol açmıştır. Böylece Karadeniz'in doğu kıyısında yer alan sahillerinde birbirine alternatif iki rakip ticaret rotası meydana gelmiş oldu. Bunlardan biri Trabzon-Erzurum-Tebriz; diğeri ise Osmanlı Devleti'nin kuzey komşusu ve rakibi Rusya'nın topraklarında yer alan Batum-Tiflis -Tebriz güzergâhlarıydı.

19. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon limanından fındık, fasulye, balık, deri, tütün, kilim, keten tohumu, şimşir tahtası, mısır gibi ürünler ihraç edilirken, pamuklu ürünler, Halep işleri, fes, mermi, çelik, parfüm, çorap, kumaş, çuval, metal, altın sim, mücevherat, alkollü içecekler, zeytin yağı, meyve, çay, un, petrol, çivit, deri, tuhafiye, hırdavat, züccaciye, ayna, lamba, karyola gibi ürünler başlıca ithalat kalemlerini oluşturuyordu (Baskıcı, 2012, s.48-51).

İran, Trabzon limanından batıya açılırken, Osmanlı Devleti de transit geçişlerden memnuniyet duymaktaydı. Ayrıca Osmanlı Devleti 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren ithalata dayalı kalkınma modeli olan ithal ikameci ekonomi politikalarını terk etse de o dönemin şartları ve ekonomik anlamda yaşanan zorluklar ve kıtlık dolayısıyla İran ile yapılan ticarete ve ülkeye giren malların korunmasına gayret göstermekteydi.

Trabzon limanından alınan ürünlerin İran'a ulaştırıldığı güzergâh olan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunun bakımsızlığına karşın Rusya'nın İran-Avrupa ticaretinin Kafkaslar üzerinden gerçekleştirilmesi için aldığı tedbirler ve Batum-Tiflis demiryolunun inşası Trabzon limanının cazibesini azaltmıştır. Demiryolunun yanı sıra Rusya, kendi topraklarındaki ticaret güzergâhlarını canlandırmak için yolların iyileştirilmesi, şose ve antrepolar yapılması, vergilerin düşürülmesi, telgraf hattı inşası gibi kolaylaştırıcı ve imrendirici tedbirler alıyordu. Bu nedenle bazı Avrupalı devletler, Trabzon'daki konsoloslukların seviyesini düşürerek Poti ve Tiflis'de konsolosluklar açmışlardır (Baskıcı, 2012, s.43). Trabzon-Erzurum-İran güzergâhında demiryolunun bulunmaması, mevcut karayollarının bakımsız ve kışın ulaşım elverişli olmaması; 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, Trabzon'u İran'a bağlayacak karayolları için gerekli altyapı yatırımlarının yapılmaması Avrupa-İran ticaret yolunun değişmesine yol açmıştır.

Ancak gerek Osmanlı gerekse İran devletleri, Tebriz ve Trabzon arasında yapılmakta olan ticareti muhafaza etmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca İngiltere de, Rusya'nın Kafkaslar'da ticaret tekeli oluşturmasından ve Asya'yla yapılacak ticarete Rusya'nın konumunun güçlenmesinden rahatsız olarak Osmanlı limanlarından ticaret yapılmasını ve Osmanlı Devleti'nin ticaret güzergâhındaki yollara yatırım yapmasını istemekteydi. Nitekim Rusya tüm Asya pazarıyla iletişim sağlamak ve bölgeyi ticaret merkezi haline getirmek için uğraşmakta, İran'a gönderilen İngiltere mallarıyla rekabet edebilmek için Kafkasya'nın transit ve ticaret yoluna yatırım yapmakta, cazip kolaylıklar sağlamaktaydı. Rusya'nın bu bağlamdaki faaliyetleri 1877-1878 Osmanlı -Rus Savaşından önce başlamıştır. Rus limanlarından yapılan ticaretin artması için 1821 yılında Karadeniz bölgesindeki tüccarların önceden vermek zorunda olduğu yerel vergilerden muaf olmaları, yabancıların ise %5 ve daha düşük gümrük vergileri vermeleri şeklinde cazip teşvikler uygulayan Rusya, bu şekilde İran tüccarını çekmekteydi¹². Ancak Osmanlı Devleti'nin Trabzon-Erzurum demiryolunu yapmak gibi bir çabasının

¹²Masoumeh Daei, *İran-Osmanlı Ticaret İlişkileri (1900-1923)*, s. 26-27. "Rusya'nın yabancılara getirdiği %5'lik vergi oranı çerçevesinde, 16 Ağustos 1838 yılında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yapılan Balta Limanı Antlaşması daha iyi anlaşılacaktır. Nitekim Balta Limanı antlaşmasıyla birlikte, ithalat ve ihracattan alınan %3 oranındaki vergi; ihracatta %12'ye çıkartılırken, ithalatta yalnızca %5'e yükseltilmişti. Kendi başına değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti bünyesinde var olan küçük ve orta ölçekli işletmelerin Avrupa ile yarışamaması nedeniyle kapanmasına ve Osmanlı topraklarının pazar haline getirilmesine yol açtığı değerlendirilen Balta Limanı

olmamasının ekonomik sebepler dışındaki bir nedeni de Rusya'nın Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlarda bu yolu kullanacak olma ihtimalinden duyulan endişe idi.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşmasında Kars ve Ardahan'la birlikte Batum'un da Rusya'nın eline geçmesinin, Trabzon limanının önemini azaltan bir etken olduğunu kaydetmek gerekir. İngiltere, Doğu'daki ticari çıkarları için Batum'un Osmanlı Devleti'nde kalmasını istemesine rağmen Batum Rusya'ya geçmişti. Hem maddi kazanç hem de prestij elde eden Rusya, İngiltere'nin de menfaatlerine zarar vermiş oldu (Daei, 2013, s.39-40). İki liman şehri birbirlerine rakip olurken Rusya ve Osmanlı Devletlerinin birbirlerine hem siyasi hem de ticari açıdan üstünlük kurmak ve yekdiğerini kontrol altında tutmak için kullandıkları Batum ve Trabzon, karşılıklı iki istihbarat üssü haline getirilmiştir. Rusların 1877-1878 Savaşı sonrasında Batum'un yanısıra Kars ve Ardahan'ı da ele geçirmiş olması İran ticaretine büyük ölçüde hâkim olmasının yolunu açmıştır.

1880-1909 yılları arasındaki 30 yıllık sürede Rusya'nın İran'a ihracatı yedi kat artarak 3.944.000 rubleden 28.843.000 rubleye çıkmıştır. Bu rakamlardaki artış özellikle son 15 yılda (1895-1909 yılları arası) yaşanmıştır. Keza 1890-1910 yılları arasında Rusya, ulaşım alt yapısına ciddi yatırımlar yapmış, bu yıllar arasında ülkenin kuzey kısmında 800 km yol inşa etmiştir (Daei, 2013, s.40-41).

Bu yıllarda Osmanlı Devleti de Trabzon limanının ve Trabzon-Tebriz ticaret güzergâhının önemini kaybetmemesi için çeşitli önlemler almaya, İran ticaretini kolaylaştırıcı kararlar yürürlüğe koymaya çalışmıştır. Ayrıca İran ile yapılan ticarete ortaya çıkan aksaklıkları gidermeye gayret etmekteydi. Bu çerçevede, İçişleri Bakanlığı'ndan Trabzon Vilayeti Âlisine 1894 Haziran ayında gönderilen bir belgede, transit şeklinde İran'a sevk edilecek ticaret eşyalarının gidecekleri yere ulaştırılması sonrasında vergi belgesi ibraz etmeyenlerden vergi dairesince talep olunan verginin alınmasında zorluklar yaşandığına atıfla, tüccarın Trabzon'da sened ve kefil vermek suretiyle aldıkları tezkire ile İran'a nakledecekleri eşyalardan bir kısmının eksik olduğunun Rize gümrüğüne fark edildiği ve eksik çıkan eşyalar için ödenmesi gereken verginin Trabzon gümrüğüne kendilerinden istenmesine rağmen tüccarların ödemekten kaçındığından dolayı üç ay evvel kendileri ihtar edilerek teminatlarının nakde çevrileceği beyan edilmiştir. Ancak depozito verenlerden eşyalarının teminatı için nakit aranılmayıp, eskiden olduğu gibi kefaletlerinin kabul edildiği; teminatın önceden olduğu gibi kefaletle verilmesi suretiyle ticari faaliyetlerin kolaylaşacağı; bu şekilde tüccarlara verilen müsaadenin dört ay süreceği; ancak bu süre zarfında tüccarların nakit işini sonuçlandırmamaları halinde gerekenin yapılacağı belirtilmektedir.¹³ Belgeden de anlaşılacağı üzere bir yandan ticaretin kolaylaştırılmasına çalışılırken diğer taraftan suistimallerin önüne geçilmeye çalışılmaktaydı.

Trabzon dışındaki tüm mutasarrıflara 1893 Şubat ayında gönderilen tahrirat-ı umumiyyede Osmanlı şehirlerinde yaşayan ve esnaflık, ziraat ve amelelik yapan İranlılardan alınan temettü ve esnafiye vergilerinin, Osmanlı tebaasından alınan şekliyle tahsil edilmesi; vergi borcu birikmiş olanların borçlarının, ikamet ettikleri vilayetlerce taksite bağlanarak alınması; ayrıca kantar ve denklerle alış-veriş yapanların tüccar sayılarak Patent Nizamnamesi veya Yeni Ticaret Sözleşmesi yürürlüğe konulana kadar vergiden muaf tutulmaları istenmiştir. Son kısmında "Trabzon Vilayeti-i Âlisine" denilerek yazılan paragrafta Trabzon'da bulunan İran tebaasının temettü vergisi vermeye karşı gelmeleri ve bu konudaki tazarruatları dolayısıyla kendilerine yapılacak muamelenin sorulduğu telgrafın değerlendirilemediği kaydedilmektedir¹⁴. Trabzon'daki İran tüccarlarının taleplerinin farklı değerlendirildiği bu tahrirat-ı umumiyyeden anlaşılmaktadır.

antlaşmasını, Rusya ile yapılmakta olan ticaret güzergâhı rekabeti açısından ele aldığımızda daha anlamlı sonuçlar elde edilecektir."

¹³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, DH.MKT.01871.00081.001; Tarih (Rumi : 28-07-1310 / Miladi: 1894)

¹⁴ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, DH.MKT.02052.0006.001; Tarih (Rumi: 20-02-1309 / Miladi:1893)

1917 Bolşevik ihtilali akabinde I. Dünya Savaşı'nın son iki yılında İran ihracatı kaydede-
ğer biçimde azalmış, SSCB kendi ülkesinin üretmesi gerektiği ve Rusların alım gücünün düş-
tüğü gerekçesiyle İran mallarının ithalini engellemiştir. Osmanlı Devleti'nin kendi siyasi ve
ekonomik gücünü yönlendirme ve yönetme konusunda ciddi sıkıntılar yaşadığı bu dönemde
Trabzon-Erzurum-Tebriz transit yolu etkin bir şekilde kullanılamamıştır¹⁵.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 07/02/1922 tarihinde çıkardığı bir kararnamede *Trab-
zon'un İran ve İstanbul arasında bir merkez-i ticaret olmasına binâen Trabzon'a münhasır ol-
mak üzere transit yapan tüccara Trabzon Valisi'nin merkezden bilâ-istizân müsa'ade
edebilmesi İcra Vekilleri heyetinin 7/2/337 tarihindeki ictima'ında karargir edilmiştir*¹⁶ denilerek,
Trabzon'un ticaret merkezi olmasına atıfla İran-İstanbul transit yolunu kullanan tüccarların
Trabzon'dan İstanbul'a gelirken yalnızca Trabzon valisi için geçerli olmak üzere merkezden
izin almaksızın kendilerine müsaade edebileceği kaydedilmektedir. Söz konusu kararname
Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi başkanlığında toplanan İcra Vekilleri Heyeti tarafından im-
zalanmıştır.

Trabzon ile İran arasında nakliyat işiyle uğraşan tüccarların işinin kolaylaştırılması için 9.
Kolordu emrindeki ambarların antrepo yapılabilmesini teminen Rüsumat İdaresine teslimi ko-
nusunda İcra Vekilleri Heyeti'nin 5/10/1924 tarihli kararnamesi bulunmaktadır. Cumhuriyetin
ilanından sonra çıkartılan kararnameyi imzalayan İcra Vekilleri Heyeti'ne Türkiye Cumhuriyeti
Cumhur Reisi başkanlık etmiştir. Söz konusu kararname 10 Mayıs 1924 tarihinde İcra Vekilleri
heyetince imzalanmıştır.¹⁷

Bu karar, Trabzon ve Tebriz arasında ticaretle uğraşan devecilerin İran'a girişlerinde hem
İranlı memurlar hem de ahali tarafından soyulmasından dolayı tedbir alınması gereği Tebriz
şehbenderliği tarafından Hariciye Vekâlet-i Celilesine bildirilmesi üzerine verilmiştir. Bunun
üzerine Müdafaa-i Milliye Vekâleti, Maliye Vekâleti ve Ticaret Vekâleti'nin onayı alındıktan
sonra çıkarılan kararnamede, Kızıldize'ye (Doğubayazıt'da bir yer) kadar olan nakliyatın İran
devecilerine, Kızıldize-Trabzon arasındaki nakliyatın Türk devecilerine hasredilmesi; milli sı-
nırlar içerisinde Türk vasıtalarının nakliyesi için Trabzon ve Erzurum'da antrepoller oluşturabil-
mesi için Kafkas Fırkası Karargâhı'nın Gümüşhane'ye nakli sebebiyle ihtiyaç kalmayan
Dokuzuncu Ordu emrindeki ambarların kullanılmasının uygun olacağı bildirilmiştir. Bu itibarla,
5/10/1924 tarih ve 5115 numaralı kararname uyarınca Trabzon ve Tebriz arasındaki transit
ticaretin kolaylaştırılması ve korunması için Trabzon ve Erzurum'daki askeriyeğe ait depolar
Gümrük İdaresi'ne teslim edilmiştir.

b. Diplomatik Ayrıcalıklar / Haklar

Günümüzde buldukları ülkelerde faaliyet gösteren yabancı ülkelerin diplomatik mis-
yonları ve memurlarının tabi olduğu hak ve ayrıcalıklar, *1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Hak-
kında Viyana Sözleşmesi* ve *1963 tarihli Konsolosluk İlişkileri Hakkında Viyana Sözleşmesi*
ile uluslararası hukuk kurallarına göre şekillenmiştir. Ayrıca, söz konusu sözleşmelerin yanısıra
iki ülke arasında imzalanan çeşitli anlaşmalar/protokoller/sözleşmeler ile diplomatik ayrıcalık-
ların ve müteakibi kurallarının uygulama yöntemleri, muafiyetleri değişebilmektedir.

Ancak söz konusu sözleşmelerden önce Osmanlı Devleti döneminde özellikle 19.yüz-
yılıda yoğun bir şekilde Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye başlayan konsoloslukların
ve mensuplarının tabi tutuldukları ayrıcalıklar var mıydı? Ayrıcalıklar İran dâhil tüm ülkeler için
geçerli miydi? Trabzon'daki İran konsolosluğuna herhangi bir kolaylık sağlanmış mıdır?

¹⁵ Daei, İran-Osmanlı Ticaret İlişkileri (1900-1923), Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 42-44.: Daei'ye göre
Osmanlı Devleti Trabzon-Erzurum-Tebriz transit yolunu etkin hale getirebilmiş olsaydı "İran pazarını elde etmek
için müttefik olduğu Almanya, Avusturya-Macaristan gibi Avrupa ülkeleriyle işbirliği geliştirebilir; bölgedeki ti-
cari tekelleşmeyi kendi lehine değiştirebilirdi".

¹⁶ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30-18-1-1 / 2-33-17; Tarih: 07.02.1921.

¹⁷ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30-18-1-1 / 11-47-11 ; Tarih:
05.10.1924. İcra Vekilleri Heyeti şu vekaletleri ihtiva etmektedir: Maarif, Maliye, Hariciye, Dahiliye, Adliye,
Müdafaa-i Milliye, Başvekil, Mübadele-i İmar ve İskan, Sıhhiye Muavenet İctimaiye, Ticaret, Ziraat ve Nafia..

Diplomatik ayrıcalıklar, daha çok ticari imtiyaz şeklinde, çok taraflı uluslararası anlaşmalarla değil kısmen ikili anlaşmalarla tanzim edilmekteydi. Bununla birlikte ticari imtiyazların yanısıra diplomatik misyon temsilcilerine de bir takım kolaylıklar ve iltimaslar sağlandığı görülmektedir. 1923 yılında Trabzon'daki sabık İran başkonsolosu merhum Zülfikar Han'ın eşi, çocuğu ve beraberindeki iki hizmetçisiyle birlikte İzmir'e gitmesi için kendilerine bir seyahat belgesi hazırlanması konusunda iltimas sağlanmasına yönelik bir talebin İran'ın İstanbul Büyükelçiliği tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Murahhaslığına gönderildiği ve bu talebin olumlu karşılandığı görülmektedir¹⁸.

Nitekim Osmanlı Devleti'nde görev yapan dost devlet konsoloslarına tanınan imtiyazların aynısının İran şebenderlerine de tanınmaması konusunda Osmanlı Devleti ile İran arasında 1854 yılında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre şebenderler veya şebenderlik görevlileri, karada veya denizde yapacakları seyahatlerde ve konaklamalarda kendilerine ve yakınlarına herhangi bir saldırı ve müdahale yapılamayacağı belirtilmiş; eğer yapılırsa yapanların Osmanlı Devleti'nde emlak ve arazi satın almaları, mülk ve vakıf edinmeleri yasaklanmıştır (Akdemir, 2017, s.45). Buradan da anlaşılacağı üzere, İran dahil dost devletler, Osmanlı topraklarındaki diplomatik misyon yetkililerinin seyahat ve yol güvenliği konusunda Osmanlı Devleti'nden güvence almışlardır.

c. Mütakabiliyet

İki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerde mütakabiliyet esastır. Bu çerçevede İran'ın Osmanlı topraklarına yeni şebenderlik açma talebinin Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti tarafından teadül esasına göre değerlendirdiği görülmektedir. Bu çerçevede, 1922 yılında Tebriz şebenderliğine mukabil Trabzon'daki İran konsolosunun kabul edildiği; ayrıca Meşhed şebenderliğine muamele-i mukavele esasına dayanarak İran tarafının önerdiği üç ilden birinde konsolosluk açmasına Hariciye Vekaleti Celilesinin teklifi ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından çıkartılan 12/11/1922 tarihli kararname ile karar verilmiştir. Söz konusu kararname o dönemdeki Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti'ni oluşturan Hariciye, Dahiliye, Adliye, Müdafai Milliye, Şeriyeye, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, Sıhhat ve Muavenet İctimaiye, İktisat, Nafia, Maarif, Maliye icra vekilleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Reis'inin imzasıyla çıkartılmıştır.¹⁹ Bu kararnameden de anlaşılacağı üzere 1922 yılında yabancı bir ülkenin ülkemizde konsolosluk bulundurmasına TBMM Başkanlığındaki Bakanlar Kurulu tarafından mütakabiliyet esasınca karar verilmekteydi.

Söz konusu belgede ayrıca "Hukuk-u Düvel-i Umumiye Esası" çerçevesinde devam eden ilişkilere ilaveten gelecekte İran Hükümeti ile konsolosluk ilişkileri tanzim etmek üzere bir konsolosluk sözleşmesi veya süreli bir protokol imzalanmasına karar verildiği belirtilmektedir. Bu itibarla, I. Dünya Savaşı sırasında Rusya ve İngiltere'nin baskısı altındaki İran ile savaştan sonra ikili ilişkilerin düzeltilmesi yoluna gidildiği anlaşılmaktadır.

Trabzon'daki İran konsolosluğunun genel misyonu ticaretin kolaylaştırılması ve İranlı tüccarların sorunlarının çözülmesiydi. Bazı dönemler ikili ve çok taraflı çatışmalar/savaşlar nedeniyle kapanmış olsa da yeniden açılan İran konsolosluğu hâlihazırda Trabzon'da mukim iki yabancı başkonsolosluktan biridir. Trabzon limanı ve ticari etkinliği arttıkça şehrin önemi artmış, bu çerçevede konsoloslukların faaliyetleri yoğunlaşmıştır. Ancak Rusya'nın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Kars, Ardahan ve Batum'u almasıyla birlikte Trabzon'un ehemmiyeti azalmıştır. Nitekim Rusya küçük bir şehir olarak aldığı Batum'u, yaptığı yatırımlar sayesinde ticaret merkezi haline getirmeyi başarmış, yaptığı demiryollarıyla İran ticaretinde etkinliğini artırmıştır. Bu dönemlerde Trabzon'daki İran konsolosluğunun işlevselliği nispeten azalmıştır.

¹⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: HR.İM.00027.00076.002; Tarih : 05-04-1923

¹⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi,, Fon Kodu : 30-18-1-1/6-36-8; Tarih : 12.11.1922.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30-18-1-1 / 2-33-17, Tarih: 07.02.1921.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30-18-1-1/ 11-47-11; Tarih: 05.10.1924
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: DH.MKT.01871.00081.001; Tarih: (Rumi: 28-07-1310 / Miladi: 1894)
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri, Fon Kodu: DH.MKT.02052.0006.001; Tarih (Rumi: 20-02-1309 / Miladi: 1893)
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: HR.İM.00027.00076.002; Tarih: 05.04.1923.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30-18-1-1/6-36-8; Tarih: 12.11.1922
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, "Mezheb-i Şii'ye mensub bazı memleket sekenesinin tashih-i itikadlarına dair Sadrazam Kâmil Paşa'nın arz tezkiresi", İrade-Dahiliye, Nr. 96880,
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Osmanlı Arşivi, İrade-Dahiliye, Nr. 1318

Tetkik Eserler

- Akdemir, M. Sadık (2017). "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu'da İran Şehbenderlikleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Yıl: 2017/2. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/394998> Erişim Tarihi: 17.12.2019.
- Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010.
- Ateş, Abdurrahman (2012). *Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1720-1747)*, Altınpost Yayınları, Ankara, 2012.
- Baskıcı, Murat (2012). "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerilemiş", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 67, No. 3, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/1740/18458.pdf> Erişim Tarihi: 17.12.2019.
- Cin, Barış (2007). *Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayınları.
- Çavdar, Necati ve Mamak, Kübra (2017). "Devlet Sâlnâmeleri'nde Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetleri (1847-1877)", *OTAM*, 42/Güz 2017, ss. 47-70.
- Daei, Masoumeh (2013). *İran-Osmanlı Ticaret İlişkileri (1900-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Gündoğan, Ünal (2010). *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara.
- Han, İ. Melik (2006). *Fars Gözüyle Osmanlı - Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, (Tercüme: Hakkı Uygur), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kavak, Abdulcebbar (2015). "Kaçar Hanedanı Döneminde (1795-1925) İran'da İrşad Faaliyeti Yürüten Nakşibendi Halidi Şeyhleri", *Şırnak Üniv.İlahiyat Fak.Dergisi*, C.6, S.12.
- Kılıç, Selda (2002). "İran'da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 32, Ankara, ss. 143-161.

Saray, Mehmet (2006). *Türk-İran İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Şenel, Şennur (2015). “Başlangıçtan 20.Yüzyılda Osmanlı-İran İlişkileri”, *Denge*.

Şenel, Şennur (2001). “Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı”, *Türkler 10*, Ankara, ss. 736-744.

Türkiye Cumhuriyeti Tahran Büyükelçiliği <http://tahran.be.mfa.gov.tr/Mission/About>

Uçarol, Rifat (2013). *Siyasi Tarih: 1789-2012*, Der yayınları, İstanbul.